

הזכות לעיר: המקרה של משבר שיהאב אל-דין בנצרת

יוסף ג'בארין

מרצה בחוג לתכנון וללימודים אורבניים
מרצה מבקר בתוכנית אנא-ח'אן לארכיטקטורה איסלאמית
מכון מסצ'וסטס לטכנולוגיה (MIT), ארצות הברית

לניסיונות ליצור אזרחות אורבנית חדשה ומכילה. מאמר זה מבקש להציג את רעיון הזכות לעיר על פי לפבר ולהשתמש בו ככלי לניתוח היבטים שונים של הזכות לעיר בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל, תוך התמקדות במקרה של תושבי העיר נצרת. המאמר מורכב מארבעה חלקים. החלק הראשון מציג את התפוררותן של דמוקרטיות אורבניות תחת מדיניות ניאו-ליברלית. החלק השני מציג את רעיון הזכות לעיר, על כל הכרוך בו. החלק השלישי מנתח את הזכות לעיר בישראל בכלל, ובאזורים אורבניים פלסטיניים בישראל בפרט. החלק האחרון מציג חקר מקרה של משבר שהתפתח בשנים האחרונות בנצרת סביב תוכנית פיתוח כיכר מרכזית בעיר – מקרה הידוע לרבים בשם "משבר שיהאב אל-דין".

ניאו-ליברליזם ודמוקרטיה אורבנית

צמיחת הגלובליזציה והתפתחות המדיניות הניאו-ליברלית הובילו לשינויים מבניים במדינה, כגון ביזור, הפרטה ותהליכים נלווים. שינויים מבניים אלה שחקו בתורם את הדמוקרטיה המקומית. יש הסוברים שהבעיה המרכזית הטמונה בשינויים מבניים כלל-עולמיים ניאו-ליברליים היא שלילת זכויות התושבים: השליטה מועברת מהאזרחים וממשלותיהם הנבחרות לתאגידים טרנס-לאומיים ולארגונים בינלאומיים שאינם נבחרים. חוקרים רבים מתחום מדעי החברה מביעים חשש מפני תהליך זה. לטענתם, השינויים המבניים

יצירתו של מרחב אורבני חדש ומשותף, מרחב ציבורי של השתתפות דמוקרטית פעילה, מחייבת אותנו להסיג לאחור את הגל הענק של הפרטה, המנטרה של הניאו-ליברליזם ההרסני. אנו יכולים לדמיין עיר מכילה יותר, גם אם בעייתית מאוד, המבוססת לא רק על מדרוג שונה של זכויות, אלא על פרקטיקות כלכליות ופוליטיות שונות. אם עולמנו האורבני דומיין ונוצר, הרי שניתן לדמיין וליצור אותו מחדש. הזכות המושרשת לעיר ראויה שיילחמו בעבורה.

David Harvey, 2003

הקדמה

הערים הן המקור הפוליטי והחברתי המתחדש של חיי היומיום של חברות שונות. הן מספקות את המרחב לייצור ולשעתוק כלכלי, תרבותי וחברתי, ולכן הן האתר האידיאלי להבניית זכויות. חוקרים רבים טוענים שתהליכי הגלובליזציה והמדיניות הניאו-ליברלית שחקו בלא רחמים זכויות מקומיות, שללו זכויות תושבי הערים והחלישו את הדמוקרטיה האורבנית. כתוצאה מהחשש הגובר בקרב אנשי מדעי החברה מפני ההיחלשות הצפויה של הדמוקרטיה ומפני שלילת הזכויות הגוברת בערים, זכה הרעיון של "הזכות לעיר" לפופולריות כלל-עולמית והפך למנטרה של דמוקרטיה אורבנית רדיקלית חדשה (Purcell, 2002). האינטלקטואל הצרפתי הנודע הנרי לפבר (Henri Lefebvre, 1901-1991) תבע את המושג הזכות לעיר, שהפך לסמל לזכויות האדם בתוך הערים ושימש תמריץ

הם הזכאים לה" (שם, עמ' 158). מאחר שהזכות לעיר נעה סביב ייצור מרחבים אורבניים, אלה החיים בעיר והחווים אותה הם אלה היכולים להציג תביעה לגיטימית לזכות לעיר. הזכות לעיר כוללת שתי זכויות עיקריות לתושבים: הזכות להשתתפות (the right to participation) והזכות לניכוס (the right to appropriation).

1. הזכות להשתתפות

על פי רעיון הזכות להשתתפות, התושבים ימלאו תפקיד מרכזי בכל החלטה התורמת לייצור המרחב האורבני. החלטה כזו יכולה להתקבל בחסות המדינה (לדוגמה, החלטה הנוגעת לקביעת מדיניות), ההון (כולל החלטה הנוגעת להשקעה או לפיתוח), מוסד רב צדדי (כגון החלטות בעניינים של ארגון הסחר העולמי) או כל ישות אחרת המשפיעה על ייצור המרחב בעיר מסוימת. יתר על כן, ההחלטה עשויה להתקבל במגוון רמות: ברמה הלאומית, האזורית או המקומית של המדינה, או ברמה הגלובלית, הלאומית או המקומית של התאגידים. כך למשל, תושבים הנהנים מהזכות לעיר יהיו זכאים להשתתף בקבלת החלטה הנוגעת להשקעה של תאגיד בינלאומי, החלטה העתידה להשפיע על המרחב האורבני בעירם.

2. הזכות לניכוס

על פי הגדרתו של לפבר, ניכוס הוא פרקטיקה מרחבית שבה הטבע עובר שינוי במטרה לספק את הצרכים האנושיים ולהרחיב את היכולות האנושיות. הזכות לניכוס כוללת את זכות התושבים לנגישות פיזית למרחב האורבני ואת זכותם להחזיק (occupy) במרחב ולהשתמש בו. לפיכך, אלה התומכים בזכותם של בני אדם להיות נוכחים פיזית במרחב האורבני התמקדו בראש ובראשונה ברעיון הזכות לניכוס (Capron, 2002; Isin and Wood, 1999; Lamb, 2002; Salmon,

הכלל-עולמיים שחלו בתקופה האחרונה העצימו את שלילת הזכויות, עודדו את הסמכותנות הדמוקרטית (authoritarianism) והעמידו בסכנה את הדמוקרטיה (ראו לדוגמה, Falk, 2000; Held, 1995; Swyngedouw, 2000). בראש ובראשונה, השינויים המבניים הניאו-ליברליים היו כרוכים בשינויים מקיפים במוסדות הממשל האורבני (Brenner, 1999; Jessop, 1999; MacLeod and Goodwin, 1999), שנטו לשלול את זכויות התושבים בהתאם להחלטות המעצבות את העיר (Peck, 1998; Tickell and Peck, 1996; Ward, 2000).

נוכח החששות המתעצמים בעניין הדמוקרטיה והזכויות האזרחיות בערים, החלו רבים מחוקרי מדעי החברה לבחון את הזכות לעיר ולראות בה תרופת נגד מבטיחה לניאו-ליברליזם ולהשפעתו ההרסנית על הדמוקרטיה האורבנית (Holston and Appadurai, 1999; Isin, 2000; Sandercock, 1998; Sassen, 2000; Smith, 1993; Soja, 2000). רעיון הזכות לעיר החל לשמש לעידוד תהליכי קבלת החלטות שיתופיים בעיר ולחיזוק זכויות האדם בה.¹

הזכות לעיר

בחלק זה של המאמר אני מתבסס בעיקר על ספריו של הנרי לפבר, *The Critique of Everyday Life*; ו-*The Production of Space Writings on Cities*; (Lefebvre, 1991a, 1991b, 1996). לפבר סיפק את אחת ההגדרות החשובות ביותר לתופעה האורבנית: העיר היא השלכה של חברה על הקרקע, "כלומר, לא רק האתר הממשי, אלא ברמה ספציפית, הנתפסת ונהגית במחשבה, וקובעת את העיר ואת האורבניות" (Lefebvre, 1996). "הזכות לעיר מציגה את עצמה כצורה עליונה של זכויות: הזכות לחופש, לייחוד בחברות, לשכן ולשכון. מן הזכות לעיר משתמעות גם הזכות ליצירה אמנותית, להשתתפות ולניכוס. אלה הגרים בעיר

הזכות לעיר ואזרחות אורבנית

במדינת הלאום, האזרחים רשאים להשתתף בהיבטים שונים של קבלת החלטות במדינה. על פי הזכות לעיר, לעומת זאת, חברות בקהילה של בעלי זכויות אינה תוצאה מקרית של לאום, של מוצא אתני או של לידה, אלא היא נרכשת באמצעות קיום השגרה הקבועה של חיי היומיום בתוך המרחב העירוני.

לדברי לפבר, הזכות לעיר אמורה לשנות את זכויות האזרח ולהפכן לקונקרטיות ולמעשיות יותר. התושבים האורבניים, המשתמשים בשירותים אורבניים רבים, זכאים להשמיע את רעיונותיהם לגבי המרחב והזמן של פעילויותיהם בשטח האורבני. כל המשתמשים האורבניים – פועלים, מהגרים, תושבים "שוליים" ואפילו ה"מיוחסים" – זכאים להשתמש במרכז העיר, שהוא אזור מועדף, ולא להתפזר ולהיאלץ להתיישב בגטאות (Kofman and Lebas, 1996, p. 34).

אם כן, חזונו של לפבר על הזכות לעיר הוא אחד השינויים הרדיקליים ביחסים החברתיים והמרחביים בעיר. רעיונותיו של לפבר דורשים הרבה יותר מחזרה למבנים הממוסדים של אזרחות ליברל־דמוקרטית או מהרחבתם, אל מול השינויים בממשל. בעיני לפבר, מגורים בעיר קוראים תיגר ישירות על התפיסה שלפיה האזרחות הלאומית היא הבסיס הדומיננטי להשתייכות פוליטית. לדידו, על התושבים להיות בעלי זכות להשתתפות ללא קשר ללאום שלהם. לפיכך, הזכות להשתתפות עומדת בסתירה לרעיון הווסטפלי, שלפיו כל נאמנות פוליטית חייבת להיות כפופה היררכית לחברותו של היחיד במדינת לאום (Hettne, 2000; Krasner, 2000). היא מציעה זהות פוליטית (תושבות) שאינה תלויה בלאומיות ובו בזמן קודמת לה, בהקשר להחלטות המייצרות את המרחב האורבני. יתר על כן, הזכות להשתתפות מרחיבה אפשרויות של קבלת החלטות מעבר למדינה. במקום המשטר הנוכחי, שבו אליטות השלטון

לפבר מניח שלניכוס יש משמעות נרחבת ומובנית יותר. מהניכוס משתמעת לא רק הזכות ליישוב מרחב אורבני שכבר יוצר, אלא גם הזכות ליצור מרחב אורבני המתאים לצורכי תושביו. מאחר שהניכוס מעניק לתושבים את הזכות לשימוש מלא ומוחלט" במרחב האורבני בחיי היומיום (Lefebvre, 1996, p. 179), המרחב חייב להיווצר באופן המאפשר שימוש מלא ומוחלט בו. לכן, הזכות לניכוס מתנגדת לתפיסה של תהליך הייצור הקפיטליסטי, הרואה במרחב האורבני רכוש פרטי או סחורה שמיוחס לה ערך כלכלי או שמשמשים בה כדי לייחס ערך כלכלי לסחורות אחרות.

ייצור מרחב אורבני

ייצור מרחב אורבני כרוך בהרבה מעבר לתכנון מקומות פיזיים בעיר; הוא מורכב מייצור ומשעתוק של כל ההיבטים בחיים האורבניים. לדברי לפבר (שם, עמ' 158), "הזכות לעיר היא כמו זעקה ותביעה... זו הזכות לחיים אורבניים, בצורתה השונה והמחודשת". הדגש על ייצור המרחב האורבני מבחין באופן מובהק את הזכות לעיר מצורות עכשוויות של הענקת זכויות בדמוקרטיה ליברליות. צורות אלה נעות בעיקר סביב המבנים, קווי המדיניות וההחלטות של המדינה הרשמית. לאזרחים בדמוקרטיה ליברליות, שמעמדם הרשמי כאזרחים מבוסס על הלאום שלהם, יש קול ממוסד בהחלטות המדינה, ולכן הם בעלי השפעה עקיפה על כל תהליך חברתי שבו למדינה השפעה. הזכות לעיר, לעומת זאת, מעניקה לאנשים זכות בנוגע לכל ההחלטות המייצרות את המרחב האורבני. המעבר אל הזכות לעיר מרחיב באופן קיצוני את היקף הענקת זכות הבחירה, מעבר למבנה המדינה. הוא מדגיש את הצורך לבנות מחדש את יחסי הכוחות הניצבים ביסוד ייצור המרחב האורבני, ולהעביר את השליטה הרחק מההון ומהמדינה לכיוונם של תושבי העיר.

הממשל המרכזי לערים ובין קבוצות אתניות שונות, בעיקר ערבים ויהודים.

בהקשר האורבני, ההשפעה העיקרית של מלחמת 1948 על הפלסטינים בישראל היתה אובדן עריהם המרכזיות. רוב הפלסטינים תושבי הערים גורשו או אולצו לברוח מן הערים והפכו לפליטים. כתוצאה ממאורעות 1948, הפלסטינים בישראל שאפו לבנות מחדש את מרחביהם הפיזיים, הכלכליים והחברתיים על בסיס הצרכים הייחודיים להם ולתרבותם. אולם בהתבסס על התפיסה של לפבר, מפלסטינים אורבניים בישראל נשללת באופן מיוחד זכותם לעיר, הכוללת את הזכויות להשתתפות ולניכוס. במילים אחרות, נשללת מהם הזכות ליצור מרחב אורבני פיזי, תרבותי וכלכלי בהתאם למשאלות לבם, לצורכיהם, לתרבותם ולשאיפותיהם.

מה עומד איפוא מאחורי האופי המוגבל של זכות הפלסטינים לעריהם? מדוע הם נהנים פחות מן הזכות לעיר בהשוואה לאזרחים היהודים? סוגיית הזכות לעיר כוללת תחומים רבים, אולם בחלק זה של המאמר אתרכז בזכות לייצור מרחב פיזי ולעיצוב העיר. ישנן שתי סיבות עיקריות למגבלות על הזכות לעיר, כפי שחווים אותן האזרחים הפלסטינים בישראל. ההסבר הראשון נוגע לחלוקת הכוח החוקי והמוסדי בין הממשל המרכזי לרשויות המקומיות – בין המדינה לערים. שליטה מוחלטת של הממשל המרכזי על הערים שוללת מן האזרחים שימוש נאות בזכותם לעיר.

הכוח הפוליטי בישראל מרוכז בעיקר בידי הממשל המרכזי. הרשויות המקומיות, שהן ישויות חוקיות, כפופות לממשל המרכזי, ורובן נתפסות כחלשות במיוחד. הן מפעילות את כוחן באופן חלקי בתחומי החקיקה, המיסוי, הניהול הכלכלי ופעילויות משותפות עם גופים אחרים. בהתאם לחוק, משרד הפנים מוציא צווים מיניסטריאליים המנסחים את כשירויותיהן של הרשויות המקומיות ואת תחומי השיפוט שלהן, אולם בדרך כלל הן

וההון הן הקובעות את ההחלטות המייצרות את המרחב, לפבר מדמה בנפשו מצב שבו תושבי העיר יהיו בעלי קול הרוב השליט.

הטיעון הכללי של לפבר הוא שאזרחות כוללת את התהליך שבאמצעותו אינדיבידואלים משולבים בתוך הקהילה (Lake and Newman, 2002): "במושג 'אזרחות'... אנו צריכים להבין לא רק אגד של זכויות רשמיות, אלא את האופן הכולל של שילוב האינדיבידואל הספציפי או הקבוצה בחברה" (Shafir, 1998, p. 23). מנקודת מבט זו אנו מחפשים אחר האזרחות לא באזרח היחיד, אלא כגורם הממוקם בפרקטיקות החברתיות של אינטגרציה והכללה, המופעלות בידי מוסדות המדינה (Young, 2000). לדברי ג'ון רולס (Rawls, 1993, p. 18), ההגדרה הבסיסית של האדם תלויה ביכולתו לעסוק בחיים חברתיים: "אדם הוא מי שמוסוגל להיות אזרח, כלומר חבר מלא ומשתתף פעולה בחברה" (ההדגשה של המחבר). מנקודת מבט זו, הזכות להזדמנויות שוות להיכלל בחברה ולהשתלב בה, המוקנית אפילו למקופחים ביותר, מובילה לקטגוריה של אזרחות חברתית. דייוויד הארווי מצהיר כי "הזכות לעיר אינה רק הגישה למה שכבר קיים, אלא הזכות לשנותו על פי משאלות לבנו" (ההדגשה של המחבר) (Harvey, 2003, p. 939).

הזכות לעיר של תושבים יהודים ושל תושבים פלסטינים בערים ישראליות

במדינת ישראל הזכות לעיר נשללת על פי רוב מתושבי הערים, הן יהודים והן ערבים, גם אם באופן שונה. חולשתה של הזכות לעיר בישראל משתקפת בחסרונן של פרקטיקות הניכוס וההשתתפות. לטענתי, מאזרחיה הפלסטינים של ישראל נשללת הזכות לעיר באופן חריף ובהיקף נרחב הרבה יותר מאשר מעמיתיהם היהודים. מצב זה נובע ישירות מן המבנה החוקי והאתנו-פוליטי של המדינה, מבנה הקובע את חלוקת הכוח בין

של הממשל המרכזי בישראל בענייניו של השלטון המקומי. לדוגמה, משרד הפנים פירק תשע רשויות מקומיות מסמכויותיהן וכפה במקומן את הנהגתו, המורכבת לעתים קרובות מטכנוקרטים. יתר על כן, כתנאי לקבלת תמיכה כלכלית נוספת דורשת הממשלה מהרשויות המקומיות לאמץ רפורמות קיצוניות ליעול, רפורמות המסתכמות על פי רוב בקיצוצים. הממשלה אף לוחצת על רשויות מקומיות להפריט את מתן שירותיהן. בד בבד החל הממשל המרכזי לכפות מיזוגים על רשויות מקומיות השוכנות בסמיכות גאוגרפית זו לזו, במטרה להשיג כלכלה רחבת היקף (כמו המיזוג של עוספיא ודלית אל-כרמל).

ההסבר השני למגבלות על הזכות לעיר המוטלות על האזרחים הפלסטינים בישראל טמון במבנה האתנו-פוליטי של המדינה. המיעוט הפלסטיני בישראל כמעט שאינו מיוצג בממשלה המרכזית (ראו **תרשים 1**), ונבחרו הציבור הפלסטיני ומפלגותיהם לא הוזמנו מעולם להשתתף בקואליציה הממשלתית. כתוצאה מכך, האינטרסים של הפלסטינים בכלל ושל עריהם בפרט אינם זוכים לייצוג בממשל המרכזי או במשרדי הממשלה. במונחים של הקצאת משאבים והשתתפות בקבלת החלטות ברמה הלאומית, בכל הנוגע לערים פלסטיניות אין לפלסטינים מספיק כוח או השפעה, וכל שנותר להם הוא האפשרות להתנגד להחלטות שהתקבלו במרכז. לאזרחים הפלסטינים כמעט שאין ייצוג במגזר הציבורי ובמוסדות הממשלתיים. כך למשל, בשנת 2003 מנו האזרחים הפלסטינים רק 5.5% מכלל עובדי הציבור בישראל.² בהתחשב באופייה הריכוזי במיוחד של מדינת ישראל, בידי הפלסטינים כוח מועט בלבד לעצב את עריהם ולייצר את המרחב הרצוי להם. הדברים שלהלן יבארו טיעון זה.

בתחום הייצור הפיזי של מרחבים, החוק הישראלי לתכנון ולבנייה מ-1965 קובע את העקרונות שעל פיהם יתוכננו הערים ויפותחו. חוק

נותרות תלויות בממשל המרכזי בכל אחד מן התחומים הללו.

מבחינה חוקית וכלכלית, גופים בממשל המקומי בישראל הם חלשים ביחס לרוב מקביליהם במדינות מערביות (Alterman, 2001, p. 262). בהתאם לכך, רוב ההחלטות החשובות בנושאי תקצוב והוצאות כספיות טעונות אישור של הממשל המרכזי. בתקופה האחרונה העמיק המשבר ברשויות המקומיות, ושני שלישים מ-255 הרשויות המקומיות במדינה שקועים בחובות. רבות מהן אינן יכולות לספק לתושביהן שירותים בסיסיים. ישראל משתייכת למספר קטן של מדינות בעלות כלכלה מתקדמת, שלא התרחשו בהן באופן רשמי תהליכי ביזור והאצלת סמכויות. מבחינה חוקית, הממשל המרכזי עדיין מחזיק בידיו את רוב הסמכויות שהיו ברשותו בשלבי הקמת המדינה (שם, עמ' 263).

רשויות מקומיות בישראל הן ללא ספק חלשות יחסית במשאבים, ואין להן כוח מספיק לשם ייצור המרחב. משרד החינוך, התרבות והספורט שולט כמעט על כל מערכת החינוך, כולל תוכנית הלימודים. הרשות המקומית, לעומת זאת, אחראית להספקה ולתחזוקה של מבני בתי הספר ולציוד הפיזי. דו"ח ועדת דוברת ממליץ לשנות מצב זה, ולהעביר חלק מן האחריות לחינוך ממשרד החינוך אל הרשויות המקומיות. משרד הפנים מפקח על פעילות הרשויות המקומיות ואחראי בראש ובראשונה על התחומים הבאים: ייסוד רשויות מקומיות, אישור תקציביהן, קביעת מסגרת חוקית שתתאים לצורכיהן, בדיקת חוקי העזר של הרשויות המקומיות והבטחה שהתכנון הפיזי ופרויקטים לפיתוח יותאמו לקווים הכלליים של התוכנית הלאומית והאזורית.

בעידן ניאו-ליברלי, שבו המדינה הריכוזית מוסגת לאחור בתחומים רבים על ידי הפרטה, מבקש הממשל המרכזי לשנות את היחסים בינו לבין הממשל המקומי. כיום ישנה מעורבות מוגברת

אורבניים בישראל מוגבלים מאוד ביכולתם ליצור את מרחביהם בהתאם למשאלות לבם, לשאיפותיהם ולחזונם התרבותי והקהילתי. כתוצאה מכך, עריהם מתפקדות בקושי רב מבחינת מרחבית, סביבתית, פיזית, ארכיטקטונית, חברתית ותרבותית.

חקר מקרה: ייצור מרחב אורבני בנצרת

בחלק זה של המאמר אנתח מקרה של ייצור מרחב אורבני בנצרת, העיר הפלסטינית הגדולה ביותר בישראל, הממוקמת בגליל. בעקבות אי-הגשמתה של הזכות לעיר בקרב תושבי נצרת פרצו ב-1999 עימותים אלימים בעיר.

עימותים בנצרת

ב-16 באפריל 1999 פרצו עימותים בלתי צפויים בין תושבים מוסלמים ונוצרים בנצרת. עימותים אלה, שזיעזעו את המיעוט הפלסטיני בישראל, היו הראשונים בהיסטוריה בין קבוצות דתיות אלה, שעד אז נהנו מדו-קיום בעיר במשך מאות שנים. המקור למתחים היה סכסוך בנוגע לתוכנית מוניציפלית לפיתוח הכיכר המרכזית של העיר, הצמודה לכנסיית הבשורה – המקום שבו מאמינים כי המלאך גבריאל התגלה בפני מריה והכריז באוזניה שהיא תהיה אִמו של ישו, וכן לקבר שיהאב אל-דין, אחיינו של הגיבור המוסלמי צלאח א-דין (צאלאדין) – האחראי לגירוש הצלבנים מארץ הקודש לפני 800 שנה. התוכנית המוניציפלית היתה חלק מפרויקט בשם "נצרת 2000", ששם לו למטרה לשקם את העיר ולהכינה לאירוח חגיגות המילניום.

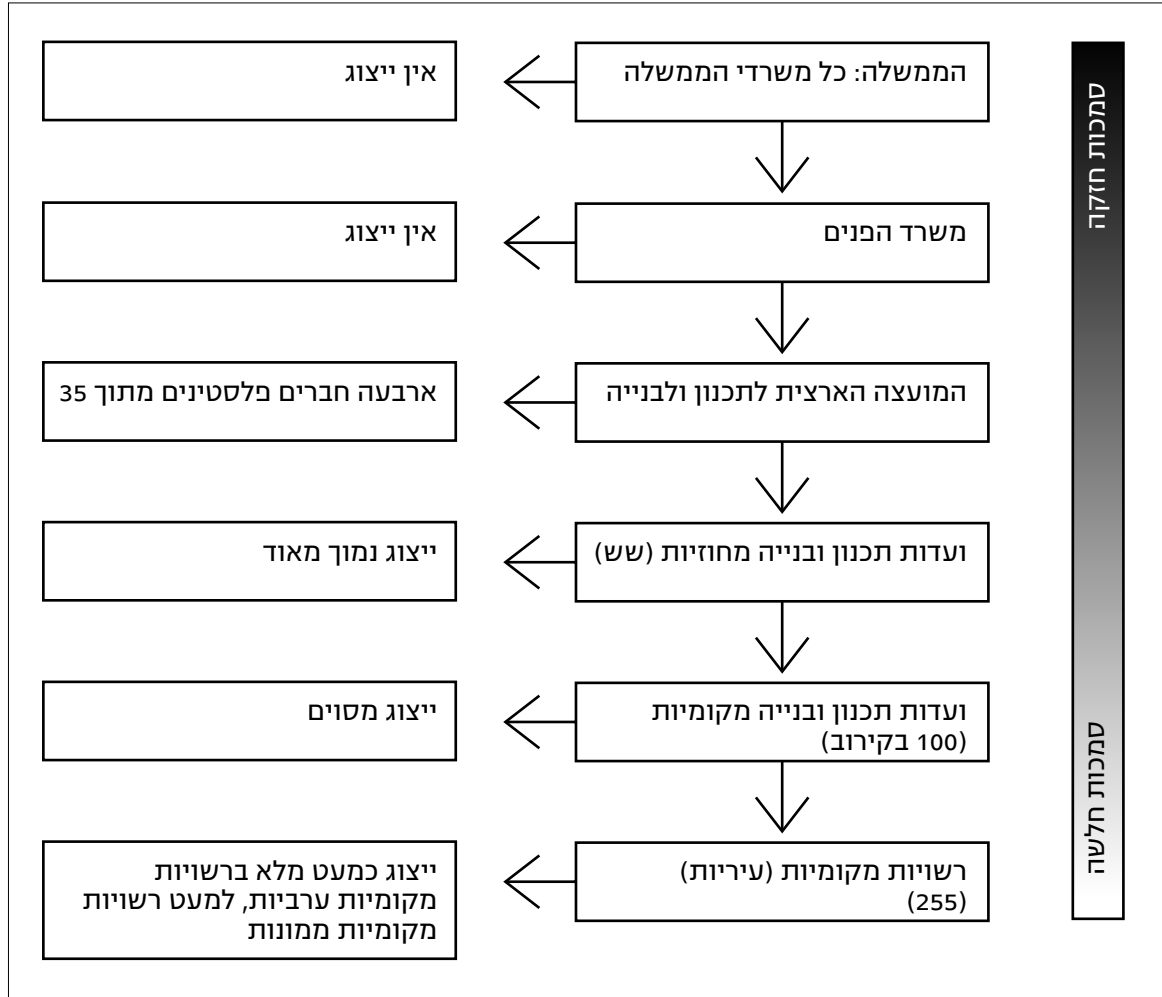
ואולם, במקום פיתוח הכיכר המרכזית רצו מוסלמים רבים בעיר לבנות מסגד ליד כנסיית הבשורה. כתגובה לתוכנית המוניציפלית הקימה קבוצת מוסלמים תושבי נצרת מאהל ענק באתר הכיכר המרכזית המתוכננת, הניחו יסודות לבניית מסגד ויזמו מחאת שֶׁבֶת שנמשכה ארבע שנים.

זה שולט הדוקות בכל התכנון והפיתוח בישראל, ובהתאם לכך פועלת מערכת תכנון מרכזית לשימוש בקרקע. הממשל המרכזי מעורב במערכת זו בשתי דרכים: באמצעות כוחותיו הנרחבים לפקח על החלטות תכנון ברמה המקומית, ובאמצעות כוחו לנסח תוכניות ארציות מחייבות לשימוש בקרקע. מעורבות הממשל המרכזי מנותבת דרך ההיררכיה של התוכניות, מתוכניות ארציות לתכניות מחוזיות ועד רמת התוכניות המקומיות (Alterman, 2001, p. 272).

התוצאה של המבנה הריכוזי וההיררכי של ייצור המרחב, שנובע מתהליך התכנון הרשמי, היא שתושבי הערים נותרים כמעט ללא כוח כלשהו להשפיע באופן משמעותי על ייצור המרחב בעריהם ובשכונותיהם. מובן שהיררכיית הכוח, כפי שהיא משתקפת בהיררכיית התכנון, מחלישה את יכולתם של תושבי הערים הפלסטיניות לעצב באופן ממשי את המרחב שלהם. הפלסטינים רחוקים מלהיות מיוצגים באופן נאות בדרג הממשלתי או בדרג הארצי והמחוזי של ועדות התכנון (ראו **תרשים 1**). על פי החוק, נוסף על חוסר השתתפותה של הקהילה בתהליך התכנון, כמעט שאין לפלסטינים זכות להישמע בתהליכי התכנון הסטטוטוריים, פרט לזכותם להגיש התנגדויות רשמיות לתוכניות. תרשים 1 מדגים את היררכיית המוסדות, את כוחם ואת רמת הייצוג הפלסטיני בהם.

לסיכום, ערים בישראל מרכיבות את המרחב שבתוכו מדינת הלאום קובעת את נוכחותה, ובכך מלאימה ומחרימה את מה שיכול היה להישאר מקומי וקהילתי בלבד. המבנה המוסדי, החוקי והאתנו-פוליטי של ישראל, ועליונותו של הלאומי על פני האורבני, הביאו לשלילת הזכות לעיר מרוב תושבי הערים ולהגבלת יכולתם לנכס לעצמם מרחב או להשתתף בתהליכי ייצור המרחב. זכויותיהם של עירוניים פלסטינים לניכוס ולהשתתפות מוגבלות להיקפים ולתחומים ספציפיים. בסופו של דבר, אזרחים פלסטינים

תרשים 1: ייצור המרחב בישראל על פי היררכיית הסמכות ורמת הייצוג הפלסטיני

תוכנית "נצרת 2000" נצרת היא עיר עתיקה, אחת הערים הקדושות ביותר לנוצרים. בשל חשיבותה ההיסטורית והדתית משכה אליה נצרת מאז ומעולם תיירים, ובעיקר צליינים נוצרים. קרוב ל-50% מן התיירים המגיעים לישראל – כמיליון בני אדם בשנה בתקופות של שקט יחסי – מבקרים בנצרת. אף על פי שנצרת היא אתר היסטורי ומקור משיכה לתיירים, לא העניק לה הממשל המרכזי יחס ראוי.

בעקבות התערבות בינלאומית של מנהיגים רמי דרג – וביניהם נשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש, האפיפיור יוחנן פאולוס השני ונשיא רוסיה ולדימיר פוטין – שביקשו להרוס את המאהל ואת היסודות למסגד, שיגרה ממשלת ישראל באפריל 2003 מאות חיילים להרוס אותם. כך, מה שהחל כפרויקט תכנון באתר קטן בנצרת יצא משליטה וליבה משבר אורבני כלכלי, חברתי, תרבותי ופוליטי בעיר, ומעל הכל הוא ליבה סכסוך דתי.

נצרת 2000 היה פרויקט מרכזי לייצור מרחב אורבני פיזי, תרבותי וכלכלי, שהציע לתושבי נצרת הזדמנות ייחודית להיות שותפים בייצור מרחב חדש בעיר. אולם כפי שנגלה מיד, הדברים לא התפתחו כמתוכנן.

תוכנית שנויה במחלוקת אתר התוכנית היה אזור עירוני מרכזי לצד כניסה ראשית לעיר העתיקה. קבוצה של בניינים ישנים מקיפים את האתר, ביניהם קברו של שיהאב אל-דין. על פי תוכנית האב של נצרת 2000, "הכיכר המרכזית החדשה של העיר תיבנה דרומית לכנסיית הבשורה... ותאפשר גישה לכניסה הראשית של הכנסייה, כך לא יהיה עוד צורך להיכנס אליה מהכניסה הצדדית. הכיכר תשמש גם אתר מרכזי לפסטיבלים ולאירועי חוצות אחרים" (עיריית נצרת, 2005).⁴ המתכננים והאדריכלים של הכיכר המרכזית ראו בעיני רוחם מקום שבו יחגגו המוני התיירים והצליינים, שלהם ציפו בנצרת במשך 2000 שנות נצרות. ראש עיריית נצרת ומנהלתו אף חזו שהכיכר תיהפך לאתר לפסטיבלים ולפעילויות תרבותיות שונות, לא בהכרח כאלה הקשורות לחגיגות דתיות. בעבורם, שנת 2000 הציעה הזדמנות יחידה במינה לפיתוח העיר, תשתית וכיכרותיה. ברור איפוא שהם דמינו את הכיכר כמקום המיועד לכל תושבי נצרת, נוסף על התכנסויות לאומיות ובינלאומיות. התוכנית לכיכר תוכננה תחילה בידי האדריכל אריה רחמימוב (Rahamimov, 1995, p. 79), ואושרה בעיריית נצרת וברשויות התכנון (ועדת התכנון המקומית וועדת התכנון האזורית). משהחל תהליך הפיתוח של הכיכר ב-1999 טענה קבוצה מקומית, המשויכת לתנועה האיסלאמית ולוועדת הוואקף בנצרת, כי הקרקע המיועדת לפרויקט שייכת היסטורית לוואקף. על פי השריעה האיסלאמית, וואקף הוא הענקה או העברה של הכנסות למטרות דת או צדקה בצורת קרן נאמנות,⁵

בין השנים 1948 ו-1993 הפלתה הממשלה לרעה את העיר בתקציבים לתכנון ולפיתוח.³ ב-1992 נבחרה ממשלת שמאל בהנהגת ראש הממשלה יצחק רבין, שניסה לצמצם את פערי הפיתוח והכלכלה בין הערים הפלסטיניות לערים היהודיות בישראל.

ראש עיריית נצרת ב-1993, תאופיק זיאד (שמת ב-1994), ואנשי המינהלה שלו ניצלו את ההזדמנות והציעו פרויקט חדש ומאתגר בשם נצרת 2000, ששם לו למטרה לבנות מחדש את העיר המזוהה. הממשלה החדשה קיבלה רשמית את פרויקט נצרת 2000 ותמכה בו בתקציב גדול של כ-70 מיליון דולר, ובכך הכירה בנצרת כעיר בעלת פוטנציאל תיירותי עצום. הממשלה ניסחה תוכנית אב בעבור נצרת 2000 בשיתוף עם עיריית נצרת ועם כמה משרדי ממשלה. התוכנית עוצבה ונוהלה בידי חברה ירושלמית של אדריכלים יהודים (ראו Rahamimov, 1995). מטרת הפרויקט היו להכין את העיר לחגיגות המילניום, לפתח את תשתיותיה התיירותיות והפיזיות, לשפץ את השוק ההיסטורי שלה ולבנות מוזיאונים ובניינים ציבוריים נוספים החסרים בעיר. כך מתאר ראמו ג'ראייסי, ראש העיר הנוכחי של נצרת, את מהות הפרויקט:

במשך שנים רבות היתה נצרת עיר מזוהה, שלא היתה מסוגלת לממש את הפוטנציאל התיירותי שלה. הקריפטות שלה ופינותיה הייחודיות נותרו חבויות תחת שכבה מאובקת של תשתית מזוהה. בעקבות שיתוף הפעולה החדש בין הממשלה הישראלית ובין אורחי העיר נצרת, החל עידן חדש לעירנו העתיקה... שנת 2000 היא הזרז שלנו לשיפוץ תשתיות כולל זה, שכן שנת "0" החלה בעיר נצרת. כדי לחגוג את הרגע ההיסטורי הזה, אנו פותחים בפרויקט מסיבי לשיקום תשתית התיירות בנצרת ולפיתוחה. בכוונתנו לייפות את עירנו העתיקה ולשמר את האתר המסומן בהולדת ישו.

טבלה 1: תפקידים של גורמים שונים ביצירת המשבר בנצרת, באחוזים

הגורם	תפקיד משמעותי	תפקיד בינוני	שום תפקיד
ממשלת ישראל	88.8	7.9	3.3
התנועה האיסלאמית	65.6	22.4	12.0
ועדת הוואקף האיסלאמית	50.2	35.1	14.6
המתכננים	47.7	32.1	20.3
עיריית נצרת	37.2	33.9	28.8

הקהילות, הנוצרית והאיסלאם" [כך במקור].⁷ משרד החוץ הישראלי דחה את ההאשמה בטענה שהוא "זוכר למרבה הצער את המנהג העתיק של הפניית אצבע מאשימה לגורם הלא־נכון", ובכך רמז לאנטישמיות. לאחר התערבות הוותיקן, הנשיאים בוש ופוטין ורבים אחרים, החליטה ממשלת ישראל ב-9 בינואר 2001 לעצור את בניית המסגד. ב-4 ביולי 2003, בסיוע המשטרה והצבא, הרסה הממשלה את יסודות המסגד שנבנו מאז טקס הנחת אבן הפינה.

האחריות למשבר

בקיץ 2004 נערך בנצרת סקר אמפירי, שהורכב מ-250 ראיונות אישיים על בסיס שאלון, במטרה לחקור את הסכסוך בעיר. אדון כאן אך ורק בממצאי השאלון, המתייחסים לדעותיהם של אנשים באשר לתפקידים של מוסדות רשמיים ובלתי רשמיים ביצירת הסכסוך. 53% מן המשתתפים היו נשים ו-47% היו גברים. כ-37% מן המשתתפים היו ערבים נוצרים, 38% היו ערבים מוסלמים והיתר, 25%, הגדירו את עצמם ערבים וסירבו לדווח על השתייכותם הדתית.

כפי שעולה מ**טבלה 1**, הרוב הגדול של המשתתפים (88.8%) השיבו כי ממשלת ישראל מילאה תפקיד משמעותי ביצירת המשבר בנצרת. רבים מתושבי נצרת האשימו את הממשלה בחוסר עקביות ובכך שהביאה ליצירת המשבר. יתר על כן, רוב המשתתפים האמינו כי טבען המבולבל

ואי־אפשר להעביר הכנסות אלה למטרות אחרות. טענה זו חתרה תחת חוקיותו של הפרויקט. כחלופה לתוכנית האב המקורית ביקשה הקבוצה מן העירייה לבנות באתר מסגד, כחלק מפיתוח הכיכר המרכזית. בד בבד, כמה מאות מוסלמים הקימו מאהל באתר עצמו, שהפך למקום מחאה נגד התוכנית העירונית ובעד בניית מסגד. המאהל שימש גם מסגד לתפילות, וביקרו בו מאות מתפללים לתפילות יום שישי (לפרטים, ראו Rabinowitz, 2001).

בעקבות העימותים שהתחוללו בעיר באפריל 1999, בספטמבר החליטה הממשלה על פשרה: לאפשר בניית מסגד בעיר בשטח של 700 מטר רבוע, אשר יחובר למסגד הקיים וחלקו ייבנה על קברו של שיהאב אל־דין. שאר האתר יפותח בהתאם לקו המנחה של תוכנית האב המקורית. נוסף על כך הציעו הוגי ההחלטה לבנות חומה מפרידה בין הכיכר המרכזית והמסגד. הממשלה החליטה להניח את אבן הפינה למסגד בטקס שנערך ב-8 בנובמבר 1999.

ההחלטה עוררה כעס בוותיקן ושלחה את הכמורה הנוצרית בישראל. הוותיקן "גינה את החלטת ממשלת ישראל לאשר את תחילת העבודה על תוכנית זו".⁸ הסרת הלוט מעל אבן הפינה למסגד לצד אתר נוצרי חשוב בנצרת הציתה מחדש את הוויכוח המר בין הוותיקן לישראל. הוותיקן הצהיר כי "נראה שהחלטת ממשלת ישראל מניחה את הבסיס לסכסוכים עתידיים ומתיחות בין שתי

הכיכר המרכזית בתהליך הבנייה, 2006

האיסלאמית המקומית – מילאו תפקיד משמעותי או בינוני ביצירת הסכסוך בנצרת.

הממשלה: קרוב ל-97% ממשתתפי הסקר הצהירו כי הממשלה מילאה תפקיד משמעותי או בינוני ביצירת המשבר. חשובה העובדה שמאז ראשית הסכסוך נתקבלו כל ההחלטות הנוגעות לאתר ברמה הממשלתית, מקום שיש בו מעט מאוד ייצוג פלסטיני. יתרה מזו, ועדת השרים שהקים ב-1999 ראש הממשלה אז, אהוד ברק – ועדה שנועדה לטפל במשבר – לא שיתפה את הקהילה המקומית בנצרת ולא עירבה אותה בתהליך קבלת ההחלטות. בסתירה לזכות לעיר, ובשעה שהדירה את הקהילה המקומית, הגיבה הממשלה בכל זאת ללחצים חיצוניים, בעיקר מצד נשיא ארצות הברית ומצד הוותיקן. הלחצים הופעלו במטרה לשים קץ למשבר בלי להיענות לדרישות התנועה האיסלאמית.

התנועה האיסלאמית: הרוב הגדול של המשתתפים הצהירו כי הם מאמינים שהתנועה האיסלאמית וועדת הוואקף האיסלאמית תרמו משמעותית או במידה בינונית ליצירת המשבר (88% ו-85.3%, בהתאמה). מנהיגי התנועה האיסלאמית לא התנגדו לתוכנית הפיתוח של הכיכר המרכזית כשזו הוצגה בפני מועצת העיר, ולא התריעו בפני המועצה על ההשלכות השליליות שעתידות ללוות את יישומה. אולם ערב המשבר, היתה התנועה האיסלאמית האופוזיציה העיקרית במועצת העיר לתוכנית הכיכר. מנהיגי התנועה תרמו למשבר בכך שהשתמשו בתוכנית למטרות פוליטיות וגייסו מוסלמים רבים בנצרת להתנגדות לתוכנית ולפיתוח הכיכר. בכמה מקרים היתה ההתנגדות ברוטלית וקולנית וגרמה נזק למרקם החברתי של העיר ולכלכלתה.

המתכננים: כ-80% מן המשתתפים הצהירו כי מתכנני הכיכר המרכזית מילאו תפקיד משמעותי או בינוני ביצירת המשבר. המתכננים, שפעלו בהתאם לתכניות של המוסדות המרכזיים, תרמו

של ההחלטות, שהתקבלו בממשלה וברשויות התכנון במהלך המשבר, ובראש ובראשונה בוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה, מוכיח שהממשלה "משחקת בגורלה של נצרת", כדברי רבים מן המרואיינים. רוב המשתתפים (65.6%) הצהירו כי התנועה האיסלאמית בעיר מילאה תפקיד משמעותי ביצירת המשבר. על פי 47.7% מן המשתתפים, מתכנני הכיכר המרכזית מילאו תפקיד משמעותי ביצירת המשבר. למעלה משליש (37.2%) מן המשתתפים השיבו כי עיריית נצרת, הנשלטת באופן היסטורי בידי החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון (חד"ש), מילאה תפקיד משמעותי ביצירת המשבר.

דיון ומסקנות מסכמות

במאמר זה הצגתי את הרעיון של לפבר על הזכות לעיר ויישמתי אותו כמסגרת לניתוחה של זכות זו בקרב המיעוט הערבי בישראל בכלל ובקרב תושבי נצרת בפרט. כאמור, היעדרה של הזכות לעיר – הזכות להשתתף, לנכס ולייצר מרחבים אורבניים בהתאם למשאלותיהם של תושבים עירוניים – עשוי להזיק למבנים התרבותיים, החברתיים והפוליטיים של העיר ולעורר סכסוכים פנימיים בתוכה.

הסכסוך האורבני בנצרת, שניתן היה למונעו, נבע מתוכנית הכיכר המרכזית. יש מי שיטענו שהתוכנית עוררה סכסוך רדום בעיר, הניעה והנציחה אותו. אולם כפי שחקר המקרה מדגים, תושבי נצרת לא נטלו חלק בניכוסו ובייצורו של המרחב החדש – הכיכר המרכזית. חסרה גם השתתפותם בתהליך קבלת ההחלטות במשבר. על כן, סביר שהיעדרה של הזכות לעיר תרם תרומה משמעותית ליצירת הסכסוך בין קבוצות שונות בעיר.

רוב המשתתפים בסקר בנצרת הסכימו כי המוסדות הרשמיים ובעלי העניין – ממשלת ישראל, המתכננים, עיריית נצרת והתנועה

כאמור, הסכסוך בנצרת נוצר בלי משים בידי המתכננים וקובעי המדיניות. אין ספק שמתכנני האתר פעלו מתוך כוונות טובות וביקשו לפתח את האתר במסגרת תוכנית רחבה יותר, תוכנית נצרת 2000. אף על פי כן, כפי שראינו, המשבר בנצרת היה תוצר של קונפליקט בין הדרכים שבהן תפסו ועדות התכנון המרכזיות ומוסדות הממשלה את הכיכר המרכזית לבין הדרכים שבהן תפסו תושביה של נצרת את העיר ואת המקומות הספציפיים בתוכה.

העיר נצרת היא אתר סבוך של ממשל אורבני, שיש בו ריבוי שחקנים, זירות ומאבקים על זהויות, על שדות שיח ועל פרקטיקות. האירועים סביב הכיכר המרכזית הם דוגמה ל"סיפור כישלון" של תהליך תכנון, שלא נעשה תוך שיתוף פעולה, הכללה או השתתפות, ושלא הקדיש כל תשומת לב להקשר הרב-תרבותי או לאינטרסים של קבוצות מגוונות. הילי (Healey, 2003, p. 115) טוענת כי תהליך מכליל, המבוסס על שיתוף פעולה, אינו מבטיח את צדקת התהליך או את תוצאותיו החומריות; אולם מבחינה אתית, כל מתכנן השוקל את השפעותיה ארוכות הטווח של ההתערבות על אנשים ועל מקומות, ראוי לו שיאמץ גישה מכילה ככל האפשר לגבי טווח ההשפעות והתפלגותן. במילים אחרות, את המשבר בנצרת ניתן היה למנוע לו היתה לתושבים הזכות לעירם ולו קולם היה נשמע במוסדות המרכזיים. יתרה מזאת, לתכנון יש הכוח לעצב מחדש זהויות עירוניות ולטפחן. נוסף על כך, מאחר שמרחבים ומקומות ממוקמים בתוך יחסי כוח, אל להם למתכננים להתעלם מכוחו של מקום. ג'ון פרידמן (Friedmann, 1998) מציע, כי "משמעות אחת של תכנון מתייחסת להתערבות מודעת של שחקנים קולקטיביים – בלי לדייק המדובר במדינה, בהון ובחברה אזרחית מאורגנת – בייצורו של מרחב עירוני, כך שאת התוצאות ניתן להטות לטובת משתתף אחד או לטובתו של אחר". נובע

רבות ליצירת המשבר בנצרת באמצעות התכנון הפיזי שהציעו לכיכר. בכמה שיחות שניהלתי בנצרת טענו תושבים לעתים קרובות, כי מתכנני הכיכר המרכזית היו אדישים לתרבות המקומית ותיכננו מקום מרכזי בעיר בלי ללמוד את ההקשרים החברתיים והתרבותיים. המתכננים לא בחנו לעומק את ההשלכות של תוכנית הכיכר המרכזית, למרות טבעו הרגיש של האתר. נראה שהם לא הכירו את המבנה החברתי-התרבותי של העיר ואת הפוליטיקה המקומית שלה ופעלו, למרבה הצער, כטכנוקרטים המתבססים רק על ההיבטים הפיזיים של התכנון. תהליך התכנון לא היה תהליך מכליל. המתכננים לא חקרו את משאלותיהם של תושבי נצרת ולא אפשרו להם להשתתף בקביעת התפיסה הכללית של התכנון תחת זאת, הם פעלו בהתאם לתרבות התכנון הרווחת בישראל – תרבות של אי-הכללה.

עיריית נצרת: כ-71% מן המשתתפים טענו שעיריית נצרת מילאה תפקיד משמעותי או בינוני בהתפתחות המשבר, ורק 29% טענו שהעירייה לא מילאה תפקיד כלשהו. מועצת העיר, הנבחרת בבחירות דמוקרטיות, אישרה את התוכנית לכיכר המרכזית בהצבעת רוב. באותו הזמן רוב חברי המועצה היו נציגים מטעם החזית הדמוקרטית (חד"ש), והאחרים היו נציגי התנועה האיסלאמית ונציגי מפלגות אחרות. הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה, הכפופה לסמכות העירייה, אימצה את התוכנית והמליצה על אישורה הרשמי בפני הוועדה האזורית לתכנון ולבנייה. בעקבות זאת אישרה הוועדה את התוכנית. המשבר בנצרת מגלה כי העירייה לא פנתה לתושבי העיר ולא התייעצה עמם בעניין ייצורו של מרחב כה מרכזי בעיר, כפי שהיתה צריכה לעשות על פי רעיון הזכות לעיר. העירייה אינה ייחודית באי-הכללתם של תושבי העיר; אי-הכללה מעין זו היא המורשת של קבלת ההחלטות בישראל, ברמה המקומית והלאומית גם יחד.

4 <http://www.nazareth.muni.il/home.html>
 5 על פי השריעה האיטלאמית, זהו מענק קבוע או קרן, על פי רוב
 של נכסי דלא-ניידי, שההכנסות ממנו משמשות למטרות שיעד
 הנדבן. בדרך כלל ההכנסות הללו מיועדות למטרות צדקה, למשל
 תחזוקת מסגד או בית חולים. נכסי וואקף יכולים להיות בניינים
 דתיים, מוסדות חינוכיים, בתי חולים וכיוצא באלה.
 6 ציטוט מדברי דובר הוותיקן:
 Joaquin Navarro-Valls, *CNN*, "Nazareth mosque dispute divides
 Israel, Vatican," Vatican spokesman Joaquin Navarro-Valls,
 November 23, 1999.

7 ראו הערה 6.

מקורות

- Alterman, Rachelle. "National-level Planning in Israel: Walking the Tightrope between Centralization and Privatization." In *National-level Planning in Democratic Countries: An International Comparison of City and Regional Policy-Making*, edited by R. Alterman, 257-288. Liverpool: Liverpool University Press, 2001.
- Brenner, Neil. "Globalisation as Reterritorialization: The Rescaling of Urban Governance in the European Union." *Urban Studies* 36, no. 3 (1999): 431-451.
- Brenner, Neil. "The Limits to Scale? Methodological Reflections on Scalar Structuration." *Progress in Human Geography* 25, no. 4 (2001): 591-614.
- Brodie, Janine. "Imagining Democratic Urban Citizenship." In *Democracy, Citizenship and the Global City*, edited by E. Isin, 110-128. New York: Routledge, 2000.
- Capron, Guénola. "Accessibility to 'Modern Urban Public Spaces' in Latin-American Cities: Physical Appearances and Socio-spatial Pertinences." Paper presented at a conference on Rights to the City, Rome, May 2002.
- Emmett, Chad. *Beyond the Basilica: Christians and Muslims in Nazareth*. Chicago: Chicago press, 1994.
- Falk, Richard. "The Decline of Citizenship in an Era of Globalization." *Citizenship Studies* 4, no. 1 (2000): 5-18.
- Friedmann, John. "Planning Theory Revisited." *European Planning Studies* 6, no. 3 (1998): 245-254.
- Gilmore, Ruth. "Globalization and US Prison Growth: From Military Keynesianism to Post-Keynesian Militarism." *Race and Class* 40 no. 2/3 (1998): 171-188.
- Goodwin, M. and J. Painter. "Local Governance, the Crises of Fordism and the Changing Geographies of Regulation." *Transactions of the Institute of British Geographers* NS21 (1996): 635-648.
- Harvey, David. "The Right to the City." *International Journal of Urban and Regional Research* 27, no. 4 (2003): 939-941.
- Harvey, David. "From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation of Urban Governance in Late Capitalism." *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 71, no. 1 (1989): 3-17.
- Hay C. and B. Jessop. "Introduction: Local Political Economy, Regulation and Governance." *Economy and Society* 24, no. 3 (1995): 303-306.

מכך שהמתכננים צריכים לפתח הבנה מעמיקה של תהליכי עיצוב העיר לפני שהם כופים עליהם מבנה נורמטיבי או מתווכים בין האינטרסים השונים. נוסחה זו מניחה שתהליכי עיצוב העיר קודמים לכל דיון רציני בהתערבות אסטרטגית. מאות שנים התגוררו נוצרים ומוסלמים בשלוה בנצרת. מקובל להאמין כי מוסלמים ונוצרים חיו בעיר אלה לצד אלה מאז שכבשו הערבים המוסלמים את פלסטין בשנת 638. מחקרים מוקדמים יותר, שנכתבו לפני המשבר בנצרת, תיארו יחסים חיוביים באופן יוצא דופן בין המוסלמים לנוצרים בעיר. צ'ארד אמט, לדוגמה, בספרו *Beyond the Basilica: Christians and Muslims in Nazareth* (Emmett, 1995) מתאר את נצרת כדוגמה מפתיעה של הרמוניה אתנית באזור הנשלט בידי סכסוך. אמט, שביסס את מחקרו על סקר שנערך בקרב 299 משפחות בנצרת, מצא ש-83% מן המשתתפים השיבו כי היחסים בין הנוצרים למוסלמים הם חיוביים, ורק שלושה אחוזים החשיבו את היחסים שליליים (שם, עמ' 225-226). יתר על כן, 51% מהמשיבים סברו שהיחסים נמצאו במגמת השתפרות. אולם תוכנית הכיכר המרכזית, שייעדה שטח קטן של קרקע לשימוש ציבורי, הצליחה לקרוע את המרקם החברתי ארוך השנים הזה וליצור סכסוכים חברתיים ופוליטיים חדשים בנצרת, משום שלתושבי העיר אין "הזכות לנצרת".

הערות

- 1 ראו את הדו"ח: Worldwide Conference on the Right to Cities Free from Discrimination and Inequality, 2002, <http://www.unhabitat.org/conference/m.htm>.
- 2 יעקב ברגר, דו"ח של ועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת, ייצוג הולם בקרב עובדי שירות המדינה (מאי 2004). הדו"ח מופיע ב: http://www.edu.technion.ac.il/TechnionWomenreport_ovdim2003.pdf.
- 3 על פי דו"ח כספי של העירייה לשנת 1993, תקציב הפיתוח הסתכם באותה שנה בסכום נמוך של 30,000 דולר.

-
- Mitchell D. and L. Staeheli. "Clean and Safe? Redevelopment and Homelessness in San Diego CA." Paper presented at a conference on Rights to the City, Rome, May 2002.
- Peck, Jamie. "Geographies of Governance: TECs and the Neoliberalisation of Local Interests." *Space & Polity* 2, no. 1 (1998): 5-31.
- Peck, J. and M. Jones. "Training and Enterprise Councils: Schumpeterian Workfare State, or What?" *Environment & Planning A* 27(9) (1995): 1361-1396.
- Purcell, Mark. "Excavating Lefebvre: The Right to the City and its Urban Politics of the Inhabitant." *GeoJournal* 58 (2002): 99-108.
- Rabinowitz, Dan. "Strife in Nazareth: Struggles over the Religious Meaning of Place." *Ethnography* 2, no. 1 (2001): 93-113.
- Rahamimov, Arieh. Nazareth 2000: A Plan for the Development of Tourism Infrastructure for the Years 1995-1999. Jerusalem: Ministry of Tourism, 1995.
- Rawls, John. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press, 1993.
- Salmon, Scott. "The Right to the City? Globalism, Citizenship, and the Struggle over Urban Space." Paper presented at the 97th Annual Meetings of the Association of American Geographers, New York, February 2001.
- Sandercock, Leonie. "The Death of Modernist Planning: Radical Praxis for a Postmodern Age." In *Cities for Citizens: Planning and the Rise of Civil Society in a Global Age*, edited by J. Friedmann and M. Douglass, 163-184. New York: John Wiley & Sons, 1998.
- Sassen, Sakia. "The Global City: Strategic Site/New Frontier." In *Democracy, Citizenship and the Global City*, edited by E. Isin, 48-61. New York: Routledge, 2000.
- Shafir, Gerson, ed. *The Citizenship Debates*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- Smith, Neil. "Homeless/Global: Scaling Places." In *Mapping the Futures: Local Cultures Global Change*, edited by J. Bird et al., 87-119. London and New York: Routledge, 1993.
- Soja, Edward. *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Malden, MA.: Blackwell, 2000.
- Swyngedouw, Erik. "Reconstructing Citizenship, the Re-scaling of the State and the New Authoritarianism: Closing the Belgian Mines." *Urban Studies* 33, no. 8 (1996): 1499-1521.
- Swyngedouw, Erik. "Authoritarian Governance, Power, and the Politics of Rescaling." *Environment and Planning D: Society and Space* 18 (2000): 63-76.
- Tickell A. and J. Peck. "The Return of the Manchester Men: Men's Words and Men's Deeds in the Remaking of the Local State." *Transactions of the Institute of British Geographers* 21 (1996): 595-616.
- Ward, Kevin. "A Critique in Search of a Corpus: Re-visiting Governance and Re-interpreting Urban Politics." *Transactions of the Institute of British Geographers* 25, no. 2 (2000): 169-185.
- Young, Iris Marion. *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Healey, Patsy. "Collaborative Planning in Perspective." *Planning Theory* 2, no. 2 (2003): 101-123.
- Held, David. *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Cambridge: Polity Press, 1995.
- Hettne, Björn. "The Fate of Citizenship in Post-Westphalia." *Citizenship Studies* 4, no. 1 (2000): 35-46.
- Holston J. and A. Appadurai. "Introduction: Cities and Citizenship." In *Cities and Citizenship*, edited by J. Holston, 1-20. Durham, NC: Duke University Press, 1999.
- Isin, Engin. "Global City-regions and Citizenship." In *Local Places in the Age of the Global City*, edited by R. Keil, G. Wekerle and D. Bell, 21-36. New York: Black Rose Books, 1996.
- Isin, Engin. "Introduction: Democracy, Citizenship and the City." In *Democracy, Citizenship and the Global City*, edited by E. Isin, 1-21. New York: Routledge, 2000.
- Isin, E. and P. Wood. *Citizenship and Identity*. London: Sage, 1999.
- Jessop, Bob. "Towards a Schumpeterian Workfare State? Preliminary Remarks on Post-Fordist Political Economy." *Studies in Political Economy* 40 (1993): 7-39.
- Jessop, Bob. "Post-Fordism and the State." In *Post-Fordism: A Reader*, edited by A. Amin, 251-279. Oxford: Blackwell, 1994.
- Jessop, Bob. "A Neo-Gramscian Approach to the Regulation of Urban Regimes: Accumulation Strategies, Hegemonic Projects, and Governance." In *Reconstructing Urban Regime Theory: Regulating Urban Politics in a Global Economy*, edited by M. Lauria, 51-73. London: Sage, 1997.
- Jones, Martin. *New Institutional Spaces: Training and Enterprise Councils and the Remaking of Economic Governance (Regional Policy and Development)*. Jessica Kingsley: London, 1998.
- Kofman E. and E. Lebas, "Lost in Transposition: Time, Space, and the City." In Henri Lefebvre, *Writings on Cities*, 3-60. Cambridge, MA: Blackwell, 1996.
- Krasner, Stephen. "Compromising Westphalia." *International Security* 20, no. 3 (Winter 1995-96): 115-151. Reprinted in Held D. and A. McGrew, eds. *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*. Cambridge: Polity Press, 1999.
- Lake, R. and K. Newman. "Differential Citizenship in the Shadow State." *GeoJournal* 58 (2003): 109-120.
- Lamb, Mike. "Vernacular Practice and the Emergence of Policy: An Analysis of Trespassing on a Brooklyn Golf Course." Paper presented at a conference on Rights to the City, Rome, May 2002.
- Lefebvre, Henri. *Critique of Everyday Life*. London: Verso, 1991a.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991b.
- Lefebvre, Henri. *Writings on Cities*. Cambridge, MA: Blackwell, 1996.
- MacLeod, G. and M. Goodwin, "Space, Scale and State Strategy: Rethinking Urban and Regional Governance." *Progress in Human Geography* 23, no. 4 (1999): 503-527.